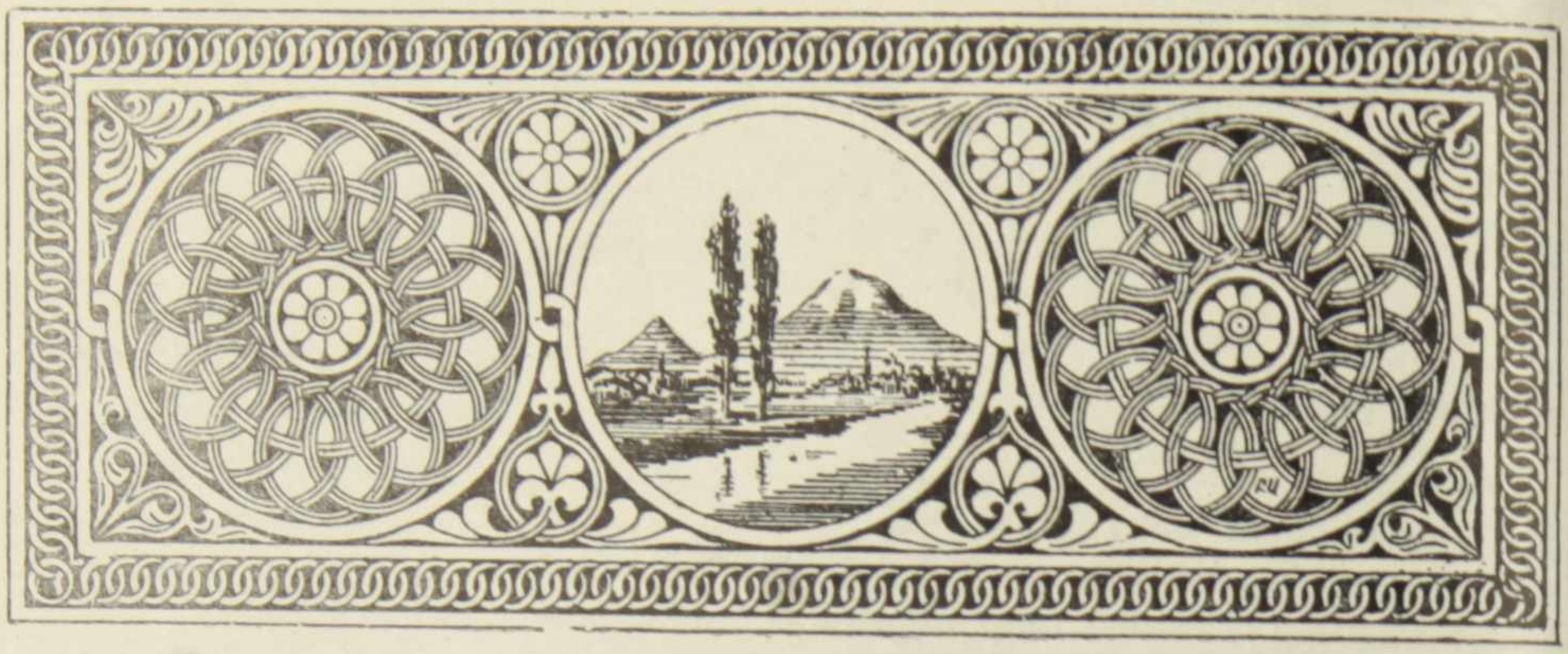

ՀԱՅՈՑ ՏՈՄԱՐԻ ՈՐՈՇ ՀԱՐՑԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՀԱՅՈՑ ՕՐԱՑՈՅՑԻ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒՄՆ ՈՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐԻ ԳԱՀԱՑՈՒՑԱԿԸ

Հայկական օրացոյցների մասին այսօր մեր ունեցած պատկերացումները բաւական ծաւալուն են եւ ամբողջական, այդուհանդերձ, դրանք տակաւին հեռու են սպառիչ լինելուց: Կան հարցեր, որ հայագիտութեան մէջ վաղուց ի վեր եղել են քննարկման ու վէճի առարկայ: Միեւնոյն ժամանակ, շարունակաբար ընթացող հետազօտութիւնները շրջանառութեան մէջ են դնում նորանոր տուեալներ եւ առաջ են քաշում նոր մօտեցումներ, որոնց հիման վրայ քննութեան ենթակայ են դառնում ցարդ անուսումնասիրուած պատկերացումներ: Այս առումով առաւել հարուստ եւ անակնկալներով յղի է հնագոյն շրջանի հայկական օրացոյցների ուսումնասիրութիւնը: Միեւնոյն ժամանակ, տակաւին լուծման կարօտ հարցեր կան՝ կապուած ժամանակով մեզ անհամեմատ մօտիկ՝ Հայոց Մեծ թուականի հետ:

Ընդհանրապէս, ամեն մի օրացոյցի մասին պատկերացումը. կարելի է ամբողջական համարել, եթէ յայտնի են, թէ.

ա) երբուանից է սկսւում հաշուարկը,

բ) որքան է օրացուցային տարուայ տեւողութիւնը (ճշգրիտ եւ միջին արժէքները),

գ) ինչ կազմութիւն ունի տարին (ամիսներ, դրանց օրերի քանակը),

դ) ինչ կերպ են այդ օրացոյցով որոշուել տօների օրերը,

ե) երբ եւ ում կողմից է հիմնադրուել,

զ) ինչ աղերսներ ունի իրենից առաջուայ այլ օրացոյցների հետ (փոխառութիւններ եւն),

է) հիմնուելուց յետոյ երբ եւ ինչ փոփոխութիւնների է ենթարկուել:

Անշուշտ, կան այլ կարեւոր հարցեր եւս, ինչպէս, օրինակ՝ ամսանունների ծագումը, իմաստը, օրացուցային այլ եզրերի ծագումը եւ այլն, սակայն դրանք օրացոյցից աւելի վերաբերում են այլ բնագաւառների եւ բուն՝

օրացոյցին վերաբերող հարցերը կարելի է ասահմանափակել թուարկեալ կէտերով:

Հայոց Մեծ Թուականի պարագայում այս ցանկի առաջին չորս կէտերը բազմակողմանիօրէն քննարկուած եւ հիմնականում պարզուած են, սակայն հինգ, վեց եւ եօթներորդ կէտերում այս օրացոյցը տակաւին կարօտ է լուրջ քննութեան:

Արդ փորձենք պատասխանել դրանցից առաջինին:

Ե՞րբ եւ ո՞ւմ կողմից է հիմնադրուել Հայոց Մեծ Թուականը:

Այս հարցերը տոմարագիտական եւ պատմագրական առումով մեծ կարեւորութիւն են ունեցել իրենց ծագումից ի վեր: Ի հաստատումն այդ կարեւորութեան, մեզ են հասել դրանց վերաբերեալ բազմաթիւ վկայութիւններ հայ (եւ ոչ միայն հայ) մատենագրական սկզբնաղբիւրներում: Միեւնոյն ժամանակ, սրանց պատասխանները նոր շրջանի ուսումնասիրութիւններում եւ ակադեմիական հրատարակութիւններում միարժէք չեն եւ ոչ միշտ՝ համաձայն սկզբնաղբիւրների տեղեկութիւններին: Այս խնդիրը առաւել հանգամանալի հետազօտուած է Հ. Մ. Զամչեանցի[1], Մ. արք. Օրմանեանի[2], Էդ. Աղայեանի[3], եւ այլոց կողմից:

Ահա նոր շրջանի ուսումնասիրութիւնների եւ որոշ հրատարակութիւնների տուեալները այս մասին:

Հ. Միքայէլ Զամչեանցը տոմարի կարգադրութիւնը դնում է 551 թ. Մովսէս Եղիվարդեցի կաթողիկոսի առաջին տարում (նշ. աշխ., էջ 256, 490—516):

Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեանը համարում է, որ ժամանակի կաթողիկոսն է եղել Ներսէս Բագրեւանդեցին (548—557 թթ.) եւ նրա օրօք էլ եղել է Հայոց տոմարի կարգադրութիւնը (նշ. աշխ., սիւն 553), իսկ տոմարի վերջնական նորոգութիւնը դնում է Մովսէս կաթողիկոսի 10-րդ տարում՝ 584-ին (անդ, սիւն 571):

Ասողագէտ-տոմարագէտ Հայկ Բադալեանը, հետեւելով Մ. Օրմանեանին, տոմարի հարցի քննութիւնը դնում է 555 թ.՝ Ներսէս Բագրեւանդեցու օրօք[4], իսկ տոմարի բարեփոխութիւնը՝ 584-ին՝ Մովսէս կաթողիկոսի օրօք (անդ, էջ 65):

Էդուարդ Աղայեանը եւս, ըստ էութեան, այս հարցում հետեւում է Մ. Օրմանեանին: Նա էլ տոմարի կարգումը բաժանում է երկու փուլի. 551-ին՝ տոմարը կարգելու որոշումը (նշ. աշխ., էջ 176) Ներսէս կաթողիկոսի օրօք, իսկ 584 թ. հինգհարիւրակի ընդունումը (ենթադրում է՝ Մովսէսի օրօք) (անդ, էջ 168):

Այս նոյն կարծիքն է որդեգրուած եւ ՀՍՀ հանրագիտարանում (հատոր 8, էջ 252, 1982 թ.) եւ որոշ այլ պաշտօնական հրատարակութիւններում:

Վերոբերեալ տուեալներից երեւում է, որ ներկայումս այս հարցի վերաբերեալ կարծիքները միասնական չեն: Փաստօրէն այս մասին ունենք իրա-

---

[1] Հ. Միքայէլ Զամչեանց, Պատմութիւն Հայոց, հատոր բ., Վենետիկ, 1785: (Պատճէնատիպ հրատարակութիւնը՝ Երեւանի Համալսարանի հրատ., Երեւան, 1984):

[2] Մաղաքիա արքեպս. Օրմանեան, Ազգապատում, հատոր 1-ին, Կոստանդնապոլիս, 1912:

[3] Էդ. Բ. Աղայեան, Ակնարկներ Հայոց տոմարների պատմութեան, էջ 151—182, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., Երեւան, 1986:

[4] Հ. Ս. Բադալեան, Օրացոյցի պատմութիւն, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., Երեւան, 1970, էջ 63:

ից էապէս տարբեր երկու մօտեցում: Առաջինը Միքայէլ Չամչեանցինն է, երկրորդը՝ Մաղաքիա արքեպս. Օրմանեանինը: Մնացածները այս կամ այն կերպ յարում են սրանցից մէկն ու մէկին:

Առաջադրուած երկու հարցերը ուշագրաւ են նաեւ նրանով, որ երկուսի մասին էլ մեզ հասած մատենագրական սկզբնաղբիւրների տուեալները հակասական են, հէնց սա էլ հանգեցրել է այդ մասին արդի տեսակէտների տարամէտ լինելուն: Բոլոր սկզբնաղբիւրները համաձայն են միայն երկու կէտում. որ օրացոյցի պատուիրատուն եղել է Հայոց կաթողիկոսը, եւ հիմնադրումն էլ տեղի է ունեցել Զ դարում, 540 թուականից յետոյ: Սկզբնաղբիւրներում այս առթիւ յիշատակուած են Հայոց երեք կաթողիկոսներ. Ներսէս Բագրեւանդեցին, Յովհաննէս Գաբեղեանը եւ Մովսէս Եղիվարդեցին: Արդի ուսումնասիրողները յոլովում են միայն Մովսէս և Ներսէս կաթողիկոսների անունները (տե՛ս վերը): Պակաս խճճուած չէ նաեւ հիմնադրման թուականի հարցը: Սկզբնաղբիւրները տալիս են 541—562 թթ. միջակայքում տարբեր տարեթուեր, իսկ արդի թուականների միջակայքն է 551—584 թթ.: Նկատենք, որ այս հարցի միարժէք լուծմանը մեծապէս խանգարել է աղբիւրների տարաձայնութիւնից զատ, նաեւ Հայոց կաթողիկոսների եւ Ե—Է դարերի Հայաստանի մարզպանների անսխալ ժամանակագրութեան չգոյութիւնը: Հայոց կաթողիկոսների (մասամբ եւ մարզպանների) համար այսօր ընդունուած է Մ. Օրմանեանի կազմած ժամանակագրութիւնը[5], որ իր բազում արժանիքներով հանդերձ, անթերի չէ եւ շատ կէտերում հակասում է սկզբնաղբիւրներին: Անշուշտ, այստեղ «մեղքը» ոչ թէ Օրմանեանինն է, այլ նրա կազմած ժամանակագրութիւնը որպէս անառարկելի ճշմարտութիւն որդեգրողներինը, առաւել եւս, որ Մաղաքիա արքեպիսկոպոսն իր գրքի սկզբում նշում է. «... մեր աշխատութեան մէջ պէտք չէ փնտռել ոչ քննադատական հետազօտութիւններ, ոչ գիտական ուսումնասիրութիւններ, եւ ոչ ալ կազմաւորեալ բանավէճեր...»[6]: Թէրեւս այստեղ դեր են խաղացել Օրմանեանի մեծ հեղինակութիւնն ու նրա գործի կոթողայնութիւնը:

Եթէ ստոյգ յայտնի լինէր տոմարի հիմնադրման թուականը, եւ ունենայինք նաեւ կաթողիկոսների ու մարզպանների ճշգրիտ ժամանակագրութիւն, դրանով կ'իմացուէր նաեւ պատուիրատու կաթողիկոսի ինքնութիւնը: Եւ հակառակը՝ ստոյգ իմանալով պատուիրատուին ու նրա ժամանակագրութիւնը, կարելի կը լինէր ճշգրտել հիմնադրման ժամանակը:

Սոյն պարագայում, առաջադրուած երկու հարցերը նշուած ձեւով լուծելի չեն: Այսինքն, այս հարցերը մէկը միւսով պարզել չենք կարող: Խնդիրը սկզբունքօրէն լուծելի դարձնելու համար հարկ է միաւանաբար քննարկել տոմարի կարգադրութիւնից զատ, նաեւ ժամանակագրօրէն դրան աղերսուող այլ իրադարձութիւններ, որոնց մասին աւելի շատ տեղեկոյթ կարելի է կորզել մատենագրական սկզբնաղբիւրներից: Այս ժամանակները, թէպէտ հարուստ են կարեւոր իրադարձութիւններով, սակայն աղքատ են ժամանակակից ու վաւերական յիշատակարաններով: Հայր Ալիշանի խոստովանութեամբ «... այս յիշեալ 70 տարուան միջոցս... (485—553) մեր պատմութեան մթագոյն ժամանակներէն մէկն է. այս միջոցիս եւ գրեթէ բոլոր Զ դարու մէջ ազ-

---

[5] Այս ժամանակագրութիւնը տե՛ս Օրմանեանի «Ազգապատում»-ում: Նոյնը որդեգրուած է եւ ՀՍՀ հանրագիտարանում (հ. 5, 1979, էջ 166), Էջմիածնի օրացոյցում եւ այլուր:

[6] Մ. Օրմանեան, նշ. աշխ., սիւն 9:

գային պատմիչ մը չունիմք կամ չեմք գտած, որ մեր աշխարհին մէջ հանդիպածները մանրամասն իմացնէ մեզի»[7]:

Մեր խնդրի լուծման համար կը փորձենք օգտագործել մատենագրական տեղեկութիւններ ժամանակով իրար մօտ եւ իրար հետ առնչուող հետեւեալ իրադարձութիւնների մասին.

ա) Մովսէս Եղիվարդեցի կաթողիկոսի ընտրութիւնը,

բ) Հայոց թուականի հիմնումը,

գ) ՇԼԲ պարբերաշրջանի գիւտը,

դ) Յիզտբուզիտի նահատակութիւնը,

ե) Հայոց կաթողիկոսութեան բաժանումը երկուսի,

զ) Աբրահամ Աղբաթանեցի կաթողիկոսի ընտրութիւնը,

է) Վարդան Մամիկոնեանի ապստամբութիւնն ու Սուրէն մարզպանի սպանութիւնը, նաեւ որոշ այլ իրադարձութիւններ:

Այս ցուցակում առաջինն ու երկրորդը հէնց մեր խնդրոյ առարկայ իրադարձութիւններն են: Միւսները այս կամ այն կերպ աղերսւում են սրանց հետ: Այս ամենի մասին էլ տեղեկոյթի աղբիւրները մատենագրական են:

Ստորեւ փորձենք աղիւսակով ներկայացնել Հայոց թուականի հիմնման եւ ՇԼԲ պարբերաշրջանի (Շ-եակի) գիւտի վերաբերեալ մատենագրական տարբեր աղբիւրներից մեզ հասած տուեալները (տե՛ս աղիւսակը): Այստեղ ներկայացուած են ոչ բոլոր աղբիւրները եւ ոչ բոլոր տեղեկութիւնը: Մնացածները կը քննենք ըստ կարգի: Ասեմ նկատենք նախ եւ առաջ, որ չնայած նոյն իրադարձութեան մասին այստեղ հաւաքուած տեղեկութիւնների ակնյայտ անհամաձայնութեանը, դրանց մէջ կայ նաեւ որոշակի օրինաչափութիւն. բոլոր աղբիւրներն էլ համաձայն են, որ նշուած ժամանակ Յունաց կայսր է եղել Յուստինիանոսը եւ Պարսից արքայ՝ Խոսրովը: Յուստինիանոս Ա կայսրը իշխել է 527—565 թթ. (38 տարի), իսկ Պարսից Խոսրով Ա Անուշիրուան թագաւորը գահակալել է 531—579 թթ. (48 տարի): Այս երկու տիրակալների միաժամանակեայ գահակալումը եղել է **531—565 թթ.** (34 տարի): Այսինքն, Հայոց տոմարի կարգադրումը **բոլոր** հեղինակներն էլ դրնում են հէնց այս միջակայքում: Աւելին, Յուստինիանոսի գահատարիներով թուականը տուողները տալիս են նրա 14, 25 կամ 34-րդ տարիները. ոչ ոք չի տալիս 14-րդ տարուց վաղ ժամանակ, իսկ դա էլ մեր որոնած թուականի համար ստորին սահմանը հաստատում է 540 թ., որով մեր միջակայքը դառնում է **540—565 թթ.:**

Սակայն սա հարցի մի կողմն է միայն: Բերուած տուեալների աղիւսակը շատ աւելին է ասում, քան միայն տարբեր ձեւերով թուերը նշելը: Երբ նայում ենք աջ կողմի երկու սիւնակներին, տեսնում ենք այստեղ ներկայացուած տուեալների շատ մեծ համաձայնութիւն:

Այստեղ բոլորն էլ Հայոց թուականի դրուելը դնում են Քրիստոսի 553 թուականին: Միայն Յովհաննէս Կոզեռնն ու Միխիթար Այրիվանեցին են դրնում մէկ տարով պակաս՝ 552 թ.: Այստեղ Քրիստոսի թուականը տրուած է ըստ Քրիստոսի ծննդեան համար Հայ ժամանակագրութեան մէջ ընդունուած հաշուի, որ մեր արդի փրկչական թուականից մէկ կամ երկու տարով աւելի է, այնպէս որ, այս բոլորն էլ տալիս են մեր ներկայ թուահաշուով փրկչական 551 կամ 552 թուականը: Նոյնն է տալիս եւ Ասողիկի տուած 304 Յու-

---

[7] Հ. Ղ. Ալիշան, Յուշիկք Հայրենեաց Հայոց, հատոր բ., Ս. Ղազար, Վենետիկ, 1870, (էջ 313):

	Հեղինակը	Հայոց կաթողիկոս (տարին)		Յունաց կայսրը (տարին)		Պարսից արքան (տարին)		Հայոց (Հ) կամ Քրիստոսի (Ք) թուականը	
		Հայոց թուականի դրումը	Շ-եակի գիտը	Հայոց թուականի դրումը	Շ-եակի գիտը	Հայոց թուականի դրումը	Շ-եակի գիտը	Հայոց թուականի դրումը	Շ-եակի գիտը
Ա	Անանիա Շիրակացի[8]	—	—	Յուստիանոս (20)	Յուստիանոս (34)	Խոսրով (24)		—	10 (Հ)
Բ	Յովհաննէս Կոզեռն[9]	Յովհաննէս Գաբեղեան (10)	—	Յուստիանոս (25)	—	Խոսրով (25)	—	552 (Ք) 5976 (Աշխարհ)	10 (Հ)
Գ	Յովհաննէս Սարկաւագ[10]	Մովսէս (10)	—	Յուստիանոս (34)	Յուստիանոս (34)	Խոսրով (24)	—	553 (Ք) 5976 (Աշխարհ)	313 (Յունաց) 10 (Հ) 562 (Ք)
Դ	Սամուէլ Անեցի[11]	Մովսէս (3)	—	Յուստիանոս	—	Խոսրով	—	553 (Ք)	10 (Հ) 562 (Ք)
Ե	Մխիթար Այրիվանեցի[12]	Մովսէս	Մովսէս	—	—	—	—	552 (Ք)	10 (Հ)
Զ	Յովհաննէս Դրասխանակերտցի[13]	Մովսէս (10)	—	—	—	Խոսրով (31)	—	—	—
Է	Ուխտանէս[14]	Մովսէս (10)	—	—	—	—	—	—	—
Ը	Ասողիկ[15]	Ներսէս (4)	—	Յուստիանոս (14)	—	Խոսրով (24)	—	553 (Ք) (304 Յունաց թուական)	—
Թ	Մխիթար Անեցի[16]	Մովսէս (4)	Մովսէս	—	—	—	—	553 (Ք)	9 (Հ)
Ժ	Կիրակոս Գանձակեցի[17]	Մովսէս (3)	—	—	Յուստիանոս	—	—	553 (Ք)	10 (Հ)
ԺԱ	Վարդան Արեւելցի[18]	Մովսէս (10)	—	Յուստիանոս (14)	—	Խոսրով (31)	—	—	—
ԺԲ	Յովհաննէս Մամիկոնեան[19]	Մովսէս	—	—	—	—	—	—	—
ԺԳ	Գաւազանագիրք Հայոց կաթողիկոսների[20]	Մովսէս (10, կամ 14)	—	—	—	—	—	—	—
ԺԴ	Գիրք թղթոց[21]	Ներսէս (4)	—	Յուստիանոս (14)	—	Խոսրով (24)	—	0 կամ 1 (Հ)	—

[8] Անանիա Շիրակացի, Տիեզերագիտութիւն եւ տոմար, Երեւան, 1940, էջ 86: Անանիա Շիրակացու Մատենագրութիւնը, Երեւան, 1943, էջ 396:

[9] Տե՛ս Միքայէլ Չամչեանց, նշ. աշխ., էջ 509:

[10] Յովհաննէս Իմաստասէրի Մատենագրութիւնը, 1956, էջ 132, 237, 210, 217:

[11] Սամուէլի Քահանայի Անեցւոյ Հաւաքմունք ի գրոց Պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 74—75:

[12] Մխիթարայ Այրիվանեցւոյ, Պատմութիւն Հայոց, Մոսկվա, 1860, էջ 16, 48, նոյնը եւ՝ Սանկտ Պետերբուրգ 1867, էջ 20, 63, 64:

[13] Յովհաննու Կաթողիկոսի Դրասխանակերտցւոյ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 65:

[14] Ուխտանէս եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1871, էջ 6:

[15] Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 82, 83:

[16] Մխիթար Անեցի, Մատեան Աշխարհավէպ Հանդիսարանաց, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1983, էջ 68:

[17] Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1961, էջ 41—43:

[18] Վարդանայ Վարդապետի Հաւաքումն Պատմութեան, Վենետիկ, 1862, էջ 57—58:

[19] Յովհաննու Մամիկոնենի եպիսկոպոսի Պատմութիւն Տարօնոյ, Վենետիկ, 1889, էջ 8:

[20] Տե՛ս Սամուէլ Անեցի ... գրքի ծանօթագրութիւնների մէջ, էջ 271, 274, 275:

[21] Գիրք թղթոց, Թիֆլիս, 1901, էջ 221:

նաց թուականը (որ աւնում է փրկչ. 551 թ.): Իրար շատ լաւ համաձայնում են նաեւ Ծ-եակի գիւտի համար տարբեր հեղինակների տուած թուականները. բոլորը տալիս են Հայոց 10 կամ փրկչական 562 թուականը (միայն Մխիթար Անեցու մօտ ունենք Հայոց 9 թ., որ ինչպէս յետոյ կը տեսնենք, պարզ շփոթութիւն է): Ինչի՞ մասին է վկայում նոյն դէպքի վերաբերեալ տուեալների այս բարձր համաձայնութիւնները՝ միւս կողմից: Սա նշանակում է, որ բոլոր հեղինակներն էլ յստակ իմացել են, թէ երբ են տեղի ունեցել իրենց յիշատակած անցքերը (տոմարի կարգադրութիւնն ու ՇԼԲ բոլորակի գիւտը), եւ դրանց թուականը (փրկչական, կամ Հայոց, կամ մի այլ թուահաշուով) տալուց բոլորն էլ տուել են նոյնը: Իսկ Հայոց կաթողիկոսի կամ Յունաց կայսեր ու Պարսից արքայի տարիներով տարբեր թուեր տալը վկայում է, որ ժամանակագրութիւն կազմելուց տարբեր հեղինակներ ձեռքի տակ ունեցել են Հայոց կաթողիկոսների, Յունաց կայսրերի եւ Պարսից արքաների ժամանակագրութեան **տարբեր** կանոններ (ցուցակներ): Իւրաքանչիւր հեղինակ, իմանալով իրադարձութեան ստոյգ ժամանակը փրկչական (կամ այլ) տարեթուերով, իր ձեռքի տակ եղած կանոնով նայել է, թէ ով է եղել այդ թուին Հայոց կաթողիկոսը, Յունաց կայսրը կամ Պարսից արքան, եւ ըստ այդմ էլ դրել է, թէ որ կայսեր որերորդ տարին է դա, եւ համապատասխան Հայոց կաթողիկոսին էլ վերագրել է տոմարի կարգադրութիւնը: Այս կերպ, ահա առաջանում է աչսօր մեզ յայտնի պատկերը, երբ միեւնոյն գործը վերագրուած է Հայոց երեք տարբեր կաթողիկոսների:

Նախքան այս վերջին տարբերութեան քննութեանն անցնելը, դիտենք, որ տոմարին անդրադարձած **բոլոր** հեղինակներն էլ ըստ տեղի նշել են, որ Հայոց թուականը դրուել է Ծ-եակի գիւտից (ինը տարի) առաջ: Եւ սա բնական էլ է, զի գալիս է **տոմարական հաշումների բնոյթից:** Այդ հարցին անդրադարձած բոլոր հեղինակներն էլ նշում են, որ Անդրէասի 200-եակի աւարտից յետոյ ինը տարի խառնաշփոթութիւն է եղել (Յովհ. Սարկաւագ, Յովհ. Կոզեռն, եւն): Այս խառնաշփոթը գալիս էր նրանից, որ Անդրէասի 200-եակը պարունակում էր 10 19-երեակ եւ 10 յաւելեալ տարի եւս: Եւ քանի որ հաշումներն արւում էին 19-երեակներով, ապա 200-եակի աւարտից յետոյ 9 տարի եւս պէտք էր՝ նորից 19-երեակի սկզբին դառնալու համար: Քանի որ Անդրէասի 200-եակի սկիզբն ու վերջը յայտնի են, ապա ինքնաբերաբար որոշւում է նաեւ այս 9-ամեայ տոմարական շփոթի ժամանակը: Անդրէասի աղիւսակի վերջին Զատիկը եղել է 552 թուականի Զատիկը (մարտի 31-ին): Դրա յաջորդ՝ 553 տարուայ Զատիկը որոշելու համար միասնական կերպ արդէն գոյութիւն չունէր եւ ամեն ազգ ինքնուրոյն էր այդ հարցը լուծելու: Ահա, Հայերն էլ, այդ հարցի ինքնուրոյն լուծումը յանգեցնում են ինքնուրոյն թուահաշուի ստեղծմանը: Փաստօրէն, Հայերը չեն սպասում հարցի համընդհանուր միասնական լուծմանը, եւ փոխանակ այդ իննամեայ միջոցը **ժամանակաւոր լուծումներով** անց կացնելու եւ միասնական լուծմանն սպասելու (թերեւս՝ օգտուելով առիթից, քաղաքական նկատառումներով), նրանք հարցը լուծում են **արմատապէս**՝ կարգում են սեփական ինքնուրոյն թուահաշիւ (բնականաբար եւ՝ զատկացուցակ): Այդ է պատճառը, որ Հայոց Մեծ Թուականի հաշիւը սկսւում է Անդրէասի աղիւսակի (200-եակի) աւարտից **անմիջապէս** յետոյ եւ Հայոց Թուականի առաջին Զատիկն էլ 553 թ. Զատիկն է (ապրիլի 20-ին): Իսկ հարցի համընդհանուր կարգադրութիւնը լինում է ինը տարի անց՝ 561-ին: Այդ տարի աւարտում

էր Անդրէասի 200-եակի վերջին տասնիններակը (որ կիսատ էր թողնուած), եւ կարելի էր յաջորդ տարուանից էլի այն կիրառել սկզբից: Սակայն Աղէքսանդրիայում 36 տոմարագէտների ժողովը վճռեց ոչ թէ վերստին կիրառել Անդրէասի 200-եակը, այլ անցնել աւելի կատարեալ համակարգի, որ էր Էաս Աղէքսանդրացու գտած 532-ամեայ պարբերաշրջանը (Ճ-եակը):

Այս հարցերով զբաղուող շատ մասնագէտներ զանց են առել այս իրողութիւնը, եւ Հայոց տոմարի կարգադրութիւնը կաթողիկոսների տարիներին համաձայնեցնելու համար տոմարի կարգադրումը տեղափոխել են մինչեւ 584 թ.[22]: Նկատենք սակայն, որ սեփական թուահաշիւ եւ տօնացոյց հիմնելու համար **յարմարագոյն ժամանակը 552—561 թթ. միջոցն էր,** երբ աւարտուած էր բոլորի կողմից ընդունուած Անդրէասեան 200-եակը եւ նոր որոշում էլ դեռ չկար: Այս ընթացքում Հայ եկեղեցու տոմարադիր ձեռնարկումը աւելի քան **օրինական** էր եւ **անհարկելի:** Եւ պատահական էլ չէ, որ այդ հարցին անդրադարձած միջնադարեան բոլոր հայ հեղինակները նշում են այս ինքնամեայ խառնաշփոթի մասին: Աւելին, կարելի է մտածել, որ հայերի վարքը արեւմուտքում շատերի սրտով չի եղել: Ըստ երեւոյթին հէնց սրան է վերաբերում այն, որ հայերի՝ առանձին կերպով նահանջ կարգելու (իմա՛ տոմարը կարգադրելու) մասին Անանիա Շիրակունին վկայում է. «... եւ հայք առանձին նահանջ կարգեցին: Զոր ոչ գովեցին ներհունք արուեստին, այլ սահմանեցին նոքա տումար մերոյ ազգիս անշարժ որպէս այլոց ազգաց»[23]: Ըստ այս վկայութեան, նոյնիսկ հայերի համար առանձին անշարժ տոմար են հիմնում (ամենայն հաւանականութեամբ՝ յոյները) որ բնականաբար, ընդունելութիւն չի գտնում (այդ մասին այլուստ ոչինչ յայտնի չէ): 500-եակի գիւտից եւ ընդունելութիւնից յետոյ Հայերը միանում են դրա դրոյթներին, բայց եւ պահպանում են սեփական թուահաշիւն ու ամսակարգը:

Ասա նկատենք, որ Զ դարի կէսերը, երբ տեղի էին ունենում այս անցքերը, մեր եկեղեցու պատմութեան մէջ յայտնի է դաւանաբանական բուռն վէճերով միաբնակութեան եւ երկաբնակութեան հարցի շուրջ: Այս շրջանում է, որ Հայ եկեղեցին վերջնականապէս զատորոշուեց քալկեդոնականութիւնից եւ այս նոյն շրջանում էլ եղաւ (քիչ անց) Վրաց բաժանումը Հայերից: Այնպէս որ, ինքնուրոյն տոմար ունենալը այս անցուդարձի մէջ **առնուազն կարեւոր** պիտի լինէր: Եւ դրա համար էլ, ինչպէս նշուեց, յարմարագոյն ժամանակը 200-եակի աւարտն էր:

Ուրեմն, հարկ է Հայոց տոմարի կարգադրութեան ժամանակը չտեղափոխել, այլ պահել այն թուականի վրայ, որ **միաձայն** տալիս են դրան անդրադարձած **բոլոր** հեղինակները: Եւ այս առթիվ Մ. Օրմանեանի առարկութիւնը, թէ արտաքին եւ ներքին պայմանները աննպաստ էին տոմարի նորոգութեան համար մինչեւ 584 թ., տեղին չէ, որովհետեւ **տոմարը անհրաժեշտութիւն էր** (եւ է), **ինքնուրոյն տոմարը՝ շատ կարեւոր** (նկատի առնելով դաւանաբանական անչաշտ պայքարը) եւ **ժամանակն էլ՝ յոյժ նպաստաւոր** (Կարելի է ասել՝ **միակ** յարմար ժամանակը):

Արդ, այսքանով կարող ենք Հայոց տոմարի կարգադրման ժամանակի հարցը լուծուած սեպել: Դա եղել է Անդրէասի 200-եակի աւարտին (կամ անմիջապէս յետոյ), 500-եակի գիւտից ինը տարի առաջ: Ինչպէս վերը նշուեց, Անդրէասի ցուցակի վերջին Զատիկը 552 թուականին է: Ուրեմն, տո-

---

[22] Տե՛ս, օր., Մ. Օրմանեան, նշ. աշխ., սիւն 571:

[23] Անանիա Շիրակացի, Տիեզերագիտ. եւ տոմար, էջ 89:

մարի կարգադրութիւնն էլ եղած պիտի լինի կամ հէնց 552-ին (որ որոշէին յաջորդ տարուայ Զատիկը եւ հետագան), կամ էլ 551-ին, (որ որոշէին, թէ 200-եակի աւարտից յետոյ ինչ են անելու): Հայ մատենագիրներն այս առթիւ տալիս են Քրիստոսի ծննդեան 553 թուականը (միայն Յովհ. Կոզեռնն ու Մխ. Այրիվանեցին են, որ տալիս են 552): Կան նաեւ 554 թ. տուողներ, (օր.՝ Անանուն Սեբաստացի՝ ԺԳ դար), բայց դա էլ դիւրաւ բացատրելի է Գ եւ Դ տառերի նմանութեամբ-շփոթմամբ: Տրուած են եւ Աշխարհի արարչութեան (Դրախտից Ադամի արտաքսման) 5976 թուականը (Կոզեռն, Սարկաւագ, Յակ. Ղրիմեցի), ինչպէս եւ Յունաց 304 (ըստ Ասողիկի) եւ Ասորւոց 871 (ըստ Միխայիլ Ասորու) թուականները, եւն:

Յունաց 304 թուականը Հռոմի հիմնադրման թիւն է՝ հաշուած երկրորդ հազարամեակից, որ 247 փրկչական տարին է, դրանից հաշուած 304 թիւը կ'անի փրկչական 551 թուականը:

Միխայիլ Ասորու տուած 871 թուականը ամենայն հաւանականութեամբ շփոթմունք է, կամ վրիպակ, զի Ասորւոց թիւ կոչուածը Սելեւկեան թուահաշիւն է, որ սկսւում է Ն. Ք. 312 թուականից եւ ըստ այդմ դա կը տայ փրկչական 560 թիւը: Սրա վրիպակ լինելը երեւում է նրանից, որ այլ տեղում նոյն հեղինակը Հայոց Կ (60) թիւը զուգում է Ասորւոց ՋԼԳ (933) թուին եւ Հերակլ կայսեր 12-րդ տարուն, որով ըստ նրա Հայոց թուականը պիտի սկսուած լինի փրկչական 562 թուից[24]: Ի դէպ, Հայոց թուականի այսպիսի հաշումը օտար հեղինակի կողմից հաստատում է Անանիա Շիրակունու վերոբերեալ ասածը, որ օտարները Հայոց համար տոմար են կազմել եւ լրացնում է այն, ցոյց տալով որ այդ տոմարը սկսուել է փրկչ. 562-ից՝ Շ-եակի գիւտից (գուցէեւ հիմնուել է 560-ին):

Գալով Աշխարհի արարչութեան, կամ, աւելի ստոյգ՝ Ադամի դրախտից արտաքսման թուականին (5976), այստեղ գործ է ածուած Արարչութեան, այսպէս կոչուած՝ Աղէքսանդրեան թուականը, որի սկիզբը հաշւում է Ն. Ք. 5423 թ. կամ (Հայկական Քրիստոնէական՝ Ն. Ք. 5425 թ.)[25]: Այնպէս, որ Յովհաննէս Սարկաւագի, Յովհ. Կոզեռնի եւ Յակոբ Ղրիմեցու տուած 5976 թուականը համապատասխանում է փրկչական 551 կամ 553 թուականին (կախուած կիրառումից):

Գալով Քրիստոսի ծննդեան 553 թ. տուած հեղինակներին, նկատենք, որ Հայ մատենագրութեան մէջ ընդունուած Քրիստոսի ծննդեան թուականը յաճախ երկու (երբէմն՝ մէկ) տարով աւելի է մեր ներկայ թուականից, որով այս 553 թ. եւս կը տայ փրկչական (մեր կիրառած) 551 թուականը:

Իսկ գալով Քրիստոսի 552 թ. տուող հեղինակներին (Կոզեռն, Մ. Այրիվանեցի), ապա սա եւս նոյն 551 փրկչական տարին է տալիս վերոնշեալ տարբերութեան պատճառով (այլ հարց է, թէ ինչու Քրիստոսի ծննդեան Հայոց եւ արդի ընդունուած թուերը իրարից տարբերւում են երբեմն երկու եւ երբեմն՝ մէկ տարով, եւ երբեմն էլ համընկնում են իրար):

Այսպիսով, տեսնում ենք, որ Հայոց թուականի հիմնման ժամանակը բոլոր սկզբնաղբիւրներով էլ փրկչական 551 թուականն է: Իսկ 500-եակի (ՇԼԲ պարբերաշրջանի) գիւտը կը լինի դրանից ինը տարի անց՝ 560-ին:

---

[24] Միխայէլի Ասորւոց Պատրիարքի ժամանակագրութիւն, Երուսաղէմ 1871, էջ 256, 294—295:

[25] Ա. Գ. Աբրահամեան, Հայ գրի եւ գրչութեան Պատմութիւն, Հայպետհրատ, Երեւան, 1959, էջ 253:

Իրօք, փրկչ. 560-թիւն է տալիս եւ Սարկաւագ վարդապետի ու Սամուէլ Անեցու տուած Քրիստոսի ծննդեան 562 թուականը (որը Քրիստոսի ծնունդ. հայկական թիւն է՝ ընդունուածից երկու տարով աւելի), եւ էլ Սարկաւագ վարդապետի տուած 313 Յունաց թիւը, որը Հռոմի հիմնադրման 1000-րդ տարուանից է հաշուած եւ սկսուելով 247 թուից, կը տայ փրկչ. 560-ը:

Այսինքն, ըստ վերոքննեալ տուեալների, Հայոց թուականի հիմնումը եղել է 551 թ., իսկ 500-եակի կարգումը՝ դրանից 9 տարի անց՝ 560-ին: Փաստօրէն Հայերը թուականը կարգել են նախքան 200-եակի աւարտելը (552 թուականի Զատիկը դեռ չեկած), նախօրօք որոշելու համար Անդրէասի աղիւսակի աւարտից յետոյ իրենց անելիքը: Ըստ երեւոյթին այդ ժամանակ արդէն պարզ է եղել, որ միջոց չի ձեռնարկում 552-ից յետոյ միասնական տօնացոյց ունենալու համար: 500-եակի գիւտի համար ստացուած 560 թուականն էլ նշանակում է, որ Էասն ու իր գործակիցները Աղէքսանդրիայում ժողով են գումարել նոր աղիւսակի կիրառումը սկսելուց երկու կամ մէկ տարի առաջ: Ի դէպ, այս 560 թուականը լաւ յարմարում է Միխայէլ Ասորու տուած 871 (Ասորոց) թուին, եւ հնարաւոր է, որ այս դէպքում պարզապէս ժողովի գումարման տարեթիւը շփոթուած է թուահաշուի սկզբի հետ: Կամ էլ դա հէնց նրանց կողմից Հայոց համար անշարժ տոմար կարգելու տարին է, որի մասին նշում է Շիրակացին: Ըստ իս, այս վերջինը աւելի հաւանական է:

Արդ, տեսնենք, թէ այս արդիւնքի հետ ինչպէս է յարմարում՝ շատ հեղինակների տուած Հայոց 10 (կամ 9) թուականը, որպէս Շ-եակի գիւտի հիմման տարի: Այս մասին բոլոր հեղինակները տալիս են Հայոց 10 թիւը, միայն Մխիթար Անեցին և Ստեփաննոս Օրբէլեանն են տալիս 9 թուական (վերջինս տալիս է նաեւ՝ 10)[26]:

Ինչպէս արդէն ասուեց, Անդրէասի 200-եակի աւարտից յետոյ տակաւին ինը լրում կար, տասնիններեակի աւարտին, որ պիտի լինէր 561-ին: 561-ը 19-երեակի վերջին տարին էր, որից յետոյ էլի կարելի էր դառնալ 19-երեակի սկզբին, նաեւ՝ 200-եակի սկզբին: Վերջին տարուայ լրումը (խօսքը 19-երեակի մասին է) ապրիլի 15-ին էր, իսկ սկզբինը՝ ապրիլի 4-ին, իսկ 200-եակի վերջին լրումը մարտի 25-ին էր, եւ եւս 9 լրում էր պէտք, որ վերադառնային սկզբին՝ ապրիլի 4-ին: Իրօք, մարտի 25-ից յետոյ 9-րդ լրումը ապրիլի 15-ն է, որից յետոյ էլ՝ ապրիլի 4-ը: Արդ, նոր պարբերաշրջանը պիտի սկսուէր էլի ապրիլի 4 լրումով՝ 19-երեակի սկզբով: Եւ ապրիլի 4 լրումն էլ համապատասխանում էր 562 թուին: Հէնց ապրիլի 4 լրումն էլ դրուել է նոր պարբերաշրջանի գլուխը: Իսկ Հայոց թուահաշուի առաջին լրումը եղել է ապրիլի 13-ը[27]: Արդ, եթէ նայենք Շիրակացու (նաեւ՝ Սարկաւագի) ՇԷԲ բոլորակը, կը տեսնենք, որ առաջին տարուայ լրումը իրօք ապր. 13-ն է, իսկ ապրիլի 4 լրումը համապատասխանում է Ժ (10-րդ) տարուան: Այսինքն, այն տարին, որը դրուել է Շ-եակի գլուխ, համապատասխանում է Հայոց 10 թուականին: Եւ ըստ այդմ, իրօք, 500-եակը սկսուել է Հայոց 10 թուականից: Իսկ գալով երկու տեղ այս առթիւ նշուած 9 թուականին, սա կարող է լինել հետեւանք կամ շփոթութեան (շփոթուել են արանքի 9 լրումները՝ 9 տարին եւ թուականը), եւ կամ էլ այստեղ նշուած է ոչ թէ 500-եակի սկիզբը,

---

[26] Ստեփաննոս Օրբէլեան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական Թիֆլիս, 1910, էջ 96, 97, 501:

[27] Այս մանրամասների մասին տես օր. Յովհ. Սարկաւագի «Յաղագս ըստ Հռոմոց ամսոց...» աշխատութիւնը (Յովհ. Իմաստասէրի մատենագրութիւնը, էջ 247):

այլ 500-եակի կարգման՝ Աղէքսանդրիայի ժողովի տարին, որ ինչպէս տեսանք, 560 թ. է (եւ էթէ Հայոց թուականի տարին հաշուենք ոչ թէ Յունուարի 1-ից, այլ Նաւասարդի մէկից, որ ամառն էր այդ ժամանակ, ապա հաշուի մէջ կը մտնի նաեւ 552 տարին, եւ 560-ը կը լինի ինքներորդը):

Այսպիսով, տեսնում ենք, որ Հայոց թուականի հիմնման, Հայոց տարեհաշուի սկզբնաւորման, 500-եակի գիւտի (Աղէքսանդրիայի ժողովի) եւ նոր պարբերաշրջանի սկզբի մասին մեզ հասած բոլոր տուեալները բացառիկ համասեռ են: Այս խնդրում ոչ մի շփոթ չկայ:

Արդ գանք ժամանակակից Հայոց կաթողիկոսի խնդրին: Սկզբնաղբիւրների գերակշիռ մասը նշում են Մովսէս Եղիվարդեցուն (նրա 10-րդ տարին): Սակայն Օրմանեանը Մովսէսի աթոռակալութիւնը դրել է 574—604 թթ., որ ոչ մի կերպ չի յարմարում օրացոյցի կարգադրմանը: Այդ պատճառով էլ տոմարի կարգադրումը բաժին է ընկել Ներսէս կաթողիկոսին:

Նկատենք, որ այս ժամանակահատուածի ժամանակագրութիւնը բաւական շփոթ է համարեա բոլոր մատենագիրների մօտ էլ: Հէնց նրանց բերած տուեալներն արդէն խեղուած են ներքին հակասութիւններով: Այս հակասութիւնների մի մասը գալիս է գրչական աղաւաղումներից եւ յետսամուտ հաթիւների մի մասը գալիս է հեղինակների օգտագործած տարտուածներից, իսկ մի մասն էլ՝ գալիս է հեղինակների տարբեր՝ իրար հետ չհամաձայնող ժամանակագրական կանոններից:

Օրինակ, Անանիա Շիրակունու տուեալները, ամենայն հաւանականութեամբ, մեզ են հասել խեղաթիւրուած: Այսպէս, իր պատմութեան մէջ ճիշդ տալով (Յուստինիանոս Ա-ի եւ Խոսրով Ա-ի գահատարիները, մեւնոյն ժամանակ նա ՇԼԲ պարբերաշրջանի գիւտը դնում է Յուստինիանոսի 34-րդ տարում եւ (դրա հետ մէկտեղ) տալիս է Հայոց թուականի կարգման համար նոյն կայսեր 20-րդ տարին[28]: Միեւնոյն ժամանակ, նոյն հեղինակն այլուր նշում է, որ Շ-եակի դրուելուց Հայոց թուականը 10 էր, այսինքն, դրանց թուերի տարբերութիւնը պիտի լինի 9[29]: Պարզ է, որ այստեղ աղաւաղում կայ: Եւ ամենահաւանականն այն է, որ Յուստինիանոսի 20-րդը պիտի եղած լինի 25-րդ (ԻԵ. երորդ→Ի. երորդ=քսաներորդ), որով այդ տարիների տարբերութիւնը իրօք կը դառնայ 9:

Այս կարգի սխալները համեմատաբար դիւրաւ շտկելի են նոյն հեղինակի տարբեր տուեալների համադրմամբ: Աւելի ծանր է միւս կարգի սխալների շտկումը, որ գալիս են նոյն հեղինակի օգտագործուած տարբեր տուեալների անհամատեղելիութիւնից: Օրինակ, Յովհաննէս կաթողիկոս Դրասխանակերտցին Մովսէս կաթողիկոսի 10-րդ տարին զուգակշիռ է դնում Խոսրով Անուշիրուանի 31-րդ տարուն եւ այդ ժամանակ էլ դնում՝ տոմարի կարգադրումը (աւելի ճիշդ՝ Շ-եակի գիւտը)[30]: Մի էջ անց, Մովսէսի օրօք («մինչ դեռ կենդանի էր սուրբ հայրապետն Մովսէս») դնում է նոյն Խոսրով արքայի հաւատալը՝ մահանալուց մի քանի օր առաջ (էջ 66), իսկ մի փոքր յետոյ էլ՝ նշում է, որ Սմբատ Բագրատունին Խոսրով Բ Փարուիզից կարգւում է Վրկանայ մարզպան եւ Աբէլ երէցին ուղարկում է Մովսէսի մօտ, որ նրան եպիսկոպոս է ձեռնադրում (էջ 70):

Արդ, այս տուեալներով ստացւում է, որ Մովսէսի առաջին տարին= Խոսրով Ա-ի 22-րդին, որ է 552 թ.: Ուրեմն, Մովսէսն աթոռակալել է 552-ից:

---

[28] Անանիա Շիրակացու մատենագրութիւնը, էջ 375, 396:

[29] Ան. Շիրակացի, Տիեզերագիտ. եւ Տոմար, էջ 86—89:

[30] Յովհ. Դրասխանակերտցի, էջ 65:

Խոսրով Ա-ի մահը եղել է 579-ին (այս ժամանակ դեռ ողջ է եղել Մովսէսը): Իսկ Աբէլի ձեռնադրումը, որ եղել է Սմբատի Վրկանայ մարզպան եղած միջոցին (թեկուզ նրա մարզպանութեան հէնց սկզբում), պէտք է եղած լինի 599 թուից ոչ շուտ, զի յայտնի է, որ Սմբատը մարզպան է եղել 8 տարի եւ իր մարզպանութիւնն աւարտուել է Խոսրով Բ-ի 18-րդ տարում[31], որ 607 թիւն է, դրանից 8 տարի առաջ կը լինի 599-ը: Ուրեմն 599-ին տակաւին ողջ եղած պիտի լինէր (ըստ այս տուեալի) Մովսէսը, որ Աբէլին ձեռնադրէր: Այնինչ նոյն հեղինակը Մովսէսի կաթողիկոսութիւնը դնում է միայն 30 տարի (էջ 66): Այսինքն, մի կողմից ունենք **30** տարի, միւս կողմից՝ **առնուազն 47** տարի (599—552=47): Բացի այս, Յովհ. կաթողիկոսի վկայութիւնը, թէ Խոսրովի հաւատալն ու մահը) տեղի են ունեցել «**մինչդեռ** կենդանի էր» Մոսէսը, յուշում է, թէ այստեղ նկատի է առնուել Մովսէսի կյանքի վերջին մօտիկ ժամանակը, այլապէս այդ նշումը աւելորդ է: Այստեղ տուեալների ներքին համաձայնութիւն կը կայանայ, եթէ սխալ սեպենք Աբէլի ձեռնադրումը Մովսէսից: Իրօք, այդ մասին վկայող շատ (եւ հնագոյն) աղբիւրներ չեն նշում Աբէլին ձեռնադրող կաթողիկոսի անունը, այլ յիշատակում են միայն, որ այդ արել է Հայոց կաթողիկոսը[32]: Այնպէս որ, Մովսէսից Աբէլի ձեռնադրման հատուածը Յովհ. կաթողիկոսի պատմութեան մէջ կամ յետսամուտ է, կամ էլ արդիւնք՝ հեղինակի ձեռքին եղած մի սխալ սկզբնաղբիւրի: Պիտի մտածել, որ Աբէլի ձեռնադրման պատմութիւնը նախապէս եղել է առանց կաթողիկոսի (Մոսէսի) կողմից ձեռնադրուելու մանրամասի (այդպէս է Սեբէոսի, Ասողիկի եւ այլ պատմութիւններում): Հետագայում այդ իրադարձութեանը աւելի մեծ կշիռ տալու միտումով, յաւելել են կաթողիկոսից ձեռնադրուած լինելը, իսկ ապա՝ նայելով, թէ ով է եղել ժամանակի կաթողիկոսը, նրան էլ հէնց վերագրուել է այդ ձեռնադրումը: Դատելով այս կարգի աղաւաղումների մեծ քանակից, այս ժամանակահատուածի Հայոց կաթողիկոսների ժամանակագրութիւնը արդէն Ժ—ԺԱ դարերից գոյութիւն է ունեցել մէկից աւելի տարբերակներով (երկու, երեք, կամ գուցէ՝ աւելի): Ո՞րն է սրա պատճառը: Թւում է, շատ պարզ բան է այդ ժամանակագրութիւնը եւ սխալուելու տեղ էլ չկայ: Պէտք էր իմանալ միայն կաթողիկոսների հերթականութիւնը եւ նրանց տարիները: Անշուշտ, այս դէպքում սխալուելու տեղ չէր լինի: Ուրեմն սխալը ծնուել է այլուր: Ինչպէս նշեցինք սկզբում, խնդրոյ առարկայ ժամանակաշրջանը հարուստ է պատմական բուռն վայրուվերումներով: Յայտնի է, որ այս ժամանակ Հայաստանը բաժանուած էր Պարսից եւ Յունաց տէրութիւնների միջեւ: Այս երկու գերտէրութիւնների անյաշտ պայքարը աւերածութիւններ էր գործում ոչ միայն Հայոց երկրում, այլ եւ Հայոց հոգեւոր կեանքում: Այս պայքարի դրսեւորումներից էր եւ այն, որ սոյն ժամանակ երկուսի բաժանուեց նաեւ Հայոց եկեղեցին: Յունական մասում, կայսեր կարգադրութեամբ, կաթողիկոս է դրուում Յովհան Բագարանցին, որ նստում է Կոստանդնուպոլսի Աւան գիւղում, որ եւս կառուցում է Աւանի հոչակաւոր կաթողիկէն: Այս կաթողիկոսի տարիները բոլոր պատմագիրներն էլ հաշուում են 26 տարի (միայն Ասողիկն ունի 16): Իսկ թէ երբ է նա գահակալել, վկայութիւնները տարբեր են: Ամենա-

[31] Տե՛ս Սեբէոսի Պատմութիւն, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., Երեւան, 1979, էջ 100:

[32] Տե՛ս, օր., Սեբէոս, էջ 97. Ասողիկ, էջ 86, Սամուել Անեցի, էջ 77: Հ. Մ. Չամչեանը այս թուերը համաձայնեցնելու համար Մովսէսի կաթողիկոսութիւնը ստիպուած երկարացրել-դարձրել է 43 տարի (551—593), Մ. Չամչեանց, նշ. աշխ. էջ 302 եւն:

հին սկզբնաղբիւրները՝ Անանիա Շիրակունին եւ Սեբէոսը Հայոց եկեղեցու բաժանումը դնում են Մօրիկ կայսեր օրով. եւ յայտնում են նաեւ, որ բաժանման ժամանակ Յունաց մասում նստել է Յովհաննը, Պարսից մասում՝ Մովսէսը[33]: Ընդ որում երկուսն էլ նշում են, որ նա հաղորդուել, միաւորուել է քաղկեդոնականների հետ (անդ), իսկ Մովսէսը հաստատուն է մնացել հայրերի դաւանանքին: Այստեղից արդէն պարզ է, որ միեւնոյն ժամանակ երկու հակաթոռ կաթողիկոսները չէին կարող իրար հետ հաշտ գոյատեւել **միեւնոյն ժամանակագրութեան մէջ** (թէպէտ բոլոր պատմագիրներն էլ միաձայն վկայում են, որ Յովհաննի եւ Դուինում նստող կաթողիկոսի միջեւ ոեւէ հակամարտութիւն չի եղել, եւ Յովհաննին էլ որակում են «երանելի, այր ճշմարիտ, արդար, առաքինի... եւ այլ գեղեցիկ խօսքերով[34], որ վկայում է, թէ իրօք, Հայոց երկու կաթողիկոսներն էլ կարողացել են արտաքուստ պարտադրուած բաժանումը չվերածել ճշմարիտ բաժանման): Այս Յովհան կաթողիկոսի մասին ժամանակագրական տուեալները եւս հակասական են: Ըստ Դարսխանակերտցու, նա կաթողիկոս է եղել Աբրահամ Աղբաթանեցու հետ միաժամանակ[35]: Նոյնն է ասում եւ Ատոդիկը[36]: Իսկ Սամուէլ Երէցը Յովհաննին դնում է կաթողիկոսների ցուցակի մէջ Աբրահամից յետոյ եւ նշում. «Ոմանք ի պատմագրաց զտէր Յոհան եւ զտէր Աբրահամ ի միում ամի ասեն վախճանեալ, եւ ոմանք այսպէս, որպէս գրեալս եմ»[37]: Հայոց կաթողիկոսների բոլոր (ինձ յայտնի) հին գաւազանագիրքերի մէջ Յովհան Բագարանցին դրուած է Աբրահամ Աղբաթանեցուց յետոյ եւ նրան տրուած է 26 տարի: Իսկ Մ. Օրմանեանի կազմած կանոնում այս կաթողիկոսը տեղ չունի[38]:

Արդ տեսնենք, թէ այս հատուածի ժամանակագրութիւնը ինչ կերպ կարելի է հասկանալ ժամանակով ամենամօտիկ սկզբնաղբիւրների՝ Անանիա Շիրակունու եւ Սեբէոսի տուեալների միջոցով:

Անանիա Շիրակունին, որ կարող է համարեա ժամանակակից սեպուել, յայտնում է որ Մօրիկի օրօք Հայոց երկիրն ու կաթողիկոսութիւնը բաժանուել են երկուսի, Յունաց մասում՝ Յովհաննը, Պարսից մասում՝ Մովսէսը: Միեւնոյն ժամանակ յայտնում է, որ Հերակլ կայսեր 19-րդ տարում (որ է 629 թ.) Հերակլի գումարած ժողովին մասնակցել է Եզր կաթողիկոսը[39]: Ի դէպ, Հերակլի (ինչպէս եւ միւս կայսրերի) ժամանակագրութիւնը Շիրակացու մօտ շատ ճիշդ է. օր., ըստ նրա Խոսրով Բ-ի սպանուելը եղել է Հերակլի 17-րդ տարում, որ 627 թ. է,, իսկ արդի տուեալներով Խոսրովի մահը 628-ին է: Մօրիկը գահակալել է 582—602 թթ.: Այսինքն, այս տարիները **ինչ որ կերպ** պիտի զուգադիպեն Մովսէսի տարիներին: Միաժամանակ, Շիրակացու մօտ նշուած է, որ Յուստինիանոս Բ-ի ժամանակ Ներսէս կաթողիկոսը ձեռնադրել է Ատրոց Աբդիշո եպիսկոպոսը[40]:

Յուստինիանոս Բ-ի տարիներն են 565—578 թթ.: Սրա առաջին տարուց մինչեւ Հերակլի 19-րդը 63 տարի է ընդամենը: Իսկ Ներսէս կաթողի-

---

33 Սեբէոս, էջ 91, Ան. Շիրակացու մատենագր., էջ 397:
34 Յովհ. Դրասխ., էջ 73:
35 Անդ:
36 Ատոդիկ, էջ 86:
37 Սամ. Անեցի, էջ 77:
38 Տե՛ս Մ. Օրմանեան, Ազգապատում:
39 Ան. Շիր. Մատենագր., էջ 397:
40 Անդ:

կոսից յետոյ եղել են Յովհաննէս Գաբեղեան (15 տարի), Մովսէս (30 տարի), Աբրահամ (23 տարի), Կոմիտաս (8 տարի), Քրիստափոր (2—6 տարի) կաթողիկոսները, որոնց բոլորի տարիները միասին (չհաշուած Յովհան Բագարանցու 26 տարին) լինում է 78—82 տարի։ Այստեղ դեռ չեն հաշուած Ներսէսի տարիները (եթէ նա իր վերջին տարում չի ձեռնադրե՛լ Աբդիշոյին), եւ Յուստինիանոսի տարիները (զի կարող էր դա եղած լինել այդ կայսեր ոչ թէ առաջին, այլ մի ուրիշ տարում)։ Այնպէս որ այստեղ ունենք **առնուազն** 15—19 տարուայ անհամաձայնութիւն (մի կողմից՝ առաւելագոյնը՝ 63, միւս կողմից՝ առնուազն՝ 78—82 տարի)։ Պարզ է, որ Շիրակունու այս տեղեկութիւնների մի մասը աղաւաղուած են, կամ յետսամուտ։ Իսկ ո՞րը։ Եզր Փառաժնակերտցու մասին տեղեկութիւնը ժամանակի առումով իր տեղում է։ Սա համաձայն է եւ Սեբէոսի տուեալներին։ Ըստ Սեբէոսի պատմութեան, Եզրի հաղորդուելը Հերակլի հետ եղել է տէրունական խաչափայտի գերադարձի ժամանակ (կամ դրանից անմիջապէս յետոյ), որ եղել է Պարսից Արտաշիր արքայի սպանումից անմիջապէս յետոյ[41]։ Արտաշիրի մահը 629 թուին է եղել, որով Եզրի՝ Հերակլի հետ հաղորդուելն էլ նոյն ժամանակին պիտի վերաբերի (ըստ Սեբէոսի)։ Այս տարեթիւը համընկնում է Անանիա Շիրակունու տուած՝ Հերակլի 19-րդ տարուն (629 թ.)։ Այսինքն, Շիրակունու՝ Եզրին վերաբերող տեղեկութիւնը իր տեղում է եւ հարազատ։ Ուրեմն, իր տեղում չէ Ներսէս կաթողիկոսի մասին գրուածը։ Հաւանական է, որ այս մի նախադասութիւնը յետսամուտ է եւ շարադրանքի մէջ է մտցուել (գուցէ լուսանցքի յաւելումից) մի այլ ժամանակագրական կանոնի հիման վրայ։ Առանց Ներսէս Բագրեւանդեցու մասին այս յաւելումի Շիրակացու տուեալները կը դառնան ինքնահամաձայնեցուած։ Ուրեմն, ըստ Ան. Շիրակունու, 629-ին Հայոց կաթողիկոս է եղել Եզր Փառաժնակերտցին, իսկ Մօրիկի օրօք եղել է եկեղեցու բաժանումը Մովսէս եւ Յովհան կաթողիկոսներով։

Արդ գանք Սեբէոսի պատմութեան տուեալներին։ Այստեղ, թէպէտ ուղղակի տուեալներ չկան տոմարի նորոգման եւ դա անող կաթողիկոսի մասին, այդուհանդերձ կան ոչ սակաւ կողմնակի տուեալներ, որոնցով կարելի է պարզել կաթողիկոսների ժամանակագրութիւնը։

Սեբէոսը եւս, ինչպէս Անանիա Շիրակունին, Մօրիկի օրօք է դնում կաթողիկոսութեան բաժանումը. մի կողմում Մովսէս, միւսում՝ Յովհան կաթողիկոսներով[42]։ Սա կը լինի 582—602 միջոցին։ Խոսրով Ա-ի 41-րդ տարում դընում է Սուրէն մարզպանի սպանումը Վարդան Մամիկոնեանի կողմից[43], որ կ'անի 571 թ.։ Այս տարեթիւը լաւ համընկնում է այլ պատմագիրների տուած ժամանակին[44]։ Սեբէոսը տալիս է նաեւ Աբրահամ կաթողիկոսի ընտրութեան ժամանակը՝ Խոսրով Բ-ի **18-րդ տարում**, Սմբատ Բագրատունու կողմից[45]։ Այս տուեալը լաւ համաձայնում է Ուխտանէսի յայտնածին, որ սակայն դընում է Խոսրովի 17-րդ տարում[46], Մարերի ամսում, Զատկուայ յաջորդ կի-

[41] Սեբէոս, էջ 130, 131։

[42] Անդ, էջ 91։

[43] Անդ, էջ 67։

[44] Տե՛ս, օր., Ասողիկ, էջ 84—85։ Տալիս է բացի Խոսրովի 41-րդը նաեւ Յուստինոս Բ-ի 7-րդ տարին, որ էլի 571 թ. է։ Տալիս է եւ ամսաթիւը՝ արեգի 22-երեքշաբթի։ Սա թերեւս ուղղելի է «յամսեանն արեգի, ի. բ. աւուրն...», որ կ'անի արեգի 2 եւ իրօք, 571 թ. արեգի 2=փետրուարի 3, եւ օրն էլ երեքշաբթի է։

[45] Սեբէոս, էջ 100։

[46] Ուխտանէս, էջ 3։

րակին[47], որ փաստօրէն տալիս է մի տարով պակաս՝ 606 թ.։ Ի դէպ, Ուխտանէս եպիսկոպոսի հէնց այս տուեալն է հիմք դարձել Մ. Օրմանեանի կազմած ժամանակագրութեան՝ Բաբգէն Ոթմսեցի-Կոմիտաս Աղձեցի հատուածի համար[48]։ Օրմանեանը Ուխտանէսի տուած 17-րդ տարին նոյնացնում է 607 թ. Ջատիկի ժամանակույ հետ եւ այդ ժամանակ էլ դնում Աբրահամի ընտրութիւնը եւ ձեռնադրութիւնը։ Եւ ապա այդ թուականից դէպի ետ՝ յայտնի գահատարիներով կարգում միւս կաթողիկոսներին։ Անշուշտ, Աբրահամ Աղբաթանեցու ընտրութեան ժամանակը շատ յստակ է յայտնուած (Սեբէոս, Ուխտանէս) եւ վէճի առարկայ չէ։ Բայց շատ կասկածելի եւ վիճայարոյց է այդ տարեթուով նախորդների ժամանակի ճշդումը։

Սեբէոսի՝ մեզ հետաքրքրող յաջորդ տեղեկութիւնը Աբրահամի վախճանուելու մասին է։ Սեբէոսը յայտնում է, որ Աբրահամը վախճանուել է Յովհան Բագարանցի կաթողիկոսի հետ **նոյն տարում,** իսկ Յովհանի մասին էլ յայտնում է, որ Խոսրով Բ-ի **21-րդ տարում** Յովհանը գերի է ընկել պարսիկների ձեռքը, տարուել Ասպահան, ուր եւ վախճանուել է[49]։ Սա շատ ուշագրաւ տեղեկութիւն է, որ պատշաճ կարեւորութիւն չի ստացել հարցիս նախորդ քննութիւնների ժամանակ։ Այսինքն, ըստ Սեբէոսի, Աբրահամը եւս վախճանուել է Խոսրովի 21-րդ տարում։ Որեմն ստացւում է, որ ըստ Սեբէոսի, Աբրահամը կաթողիկոս է եղել միայն 3 տարի, այնինչ, Աբրահամի կաթողիկոսութիւնը միւս պատմագիրները դնում են 23 տարի[50]։ Խոսրովի 21-րդ տարին 610 թիւն է։ Եթէ հաշուենք նոյնիսկ Յովհանի (որեմն եւ Աբրահամի) մահը գերուելուց մի տարի անց, կ'ունենանք 611 թ.։

Ի՞նչ կերպ հաշտեցնել այս 3 եւ 23 տարիները։ Սեբէոսի մօտ վրիպակի, կամ աղաւաղման մասին խօսք լինել չի կարող, զի այս 3-ը ոչ թէ իր գրածն է, որ խեղուէր, աղաւաղուէր, այլ սա ստացուել է իր ժամանակագրական համակարգի քննութեամբ։ Ընդհանրապէս, Սեբէոսի ժամանակագրական համակարգը շատ լաւ ներդաշնակում արդի համակողմանի քննութիւններով ստուգուած տարեթուերին (Յունաց կայսրեր, Պարսից արքաներ եւն)։ Այնպէս որ, հիմք չունենք Սեբէոսի ժամանակագրութեանը հէնց միայն այս կէտում կասկածելու։ Ըստ իս, թիւրիմացութիւնը ծագել է նրանից, որ Աբրահամ Աղբաթանեցին **իրօք կաթողիկոսել է միայն 3 տարի,** բայց իրեն է վերագրուել նաեւ իրենից առաջուայ քսանամեայ ժամանակամիջոցը եւս, որով իր կաթողիկոսութիւնը հաշուել է 23 տարի։

Ինչպէ՞ս է դա տեղի ունեցել։ Ըստ Սեբէոսի, Աբրահամի տարիները լինում են 607—610 թթ. (գուցէ՝ 611)։ Եթէ նոյն՝ 610 թիւը համարենք նաեւ Յովհան Բագարանցու մահուան տարի (ըստ Սեբէոսի եւ շատ այլոց), Յով-

---

[47] Անդ, էջ 54, 57, 61։ Ջատկույ յաջորդ կիրակին Մարտի ամսում է ընկել 606 եւ 608 թուերին (բայց ոչ 607-ին) Աւելացուած է եւ «յետ ամսոյն Նաւասարդի» (էջ 61), որ ակնյայտ սխալ է։ Ջատկույ յաջորդ կիրակին Նաւասարդի 30-ին է եղել առաջին անգամ 960 թ. (երեւի հէնց այդ ժամանակ էլ այդ յաւելումն արուել է)։ Խոսրովի 17-րդ տարին 606 թիւն է, այնպէս որ, ըստ Ուխտանէսի, Աբրահամի, ընտրութիւնը եղել է 606 թ. ապրիլի 10=Մարտի 17-ին։

[48] Տե՛ս Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, սիւն 481—490, 610 եւն։

[49] Սեբէոս, էջ 111—112։

[50] Տե՛ս օր. Ասողիկ, էջ 86, նաեւ՝ էջ 403, Սամուէլ Անեցի, էջ 76, նաեւ՝ էջ 268, 271, 275։ Այստեղ բերուած են փաստօրէն Հայոց կաթողիկոսների հինգ տարբեր կանոններ, որոնք բոլորն էլ տալիս են Աբրահամի համար 23 տարի (Յովհ. կաթողիկոս, Ասողիկ, Սամ. Անեցի եւ այլք)։

հան Բագարանցու համար կ'ունենանք կաթողիկոսութեան 26 տարիները 584—610 թթ.: Ուրեմն, Յովհան Բագարանցու կաթողիկոսութիւնը պէտք է հաշուել 584-ից: Սա, իրօք, Մօրիկ կայսեր օրօք է եւ չի հակասում Անանիա Շիրակունու (եւ այլոց) տուեալին այդ մասին: Սա արտաքուստ հակասում է Շիրակունու եւ Սեբէոսի (եւ այլոց) այն հաղորդմանը, թէ Մօրիկի օրօք կաթողիկոսութիւնը բաժանուեց եւ մի կողմում նստաւ Մովսէսը, միւսում՝ Յովհանը: Բայց այս «հակասութիւնը» յաղթահարելի է:

Գիտենք, որ Մովսէսից յետոյ երեք տարի կաթողիկոսական տեղապահ է եղել Վրթանէս Քերթողը, մինչեւ յաջորդ կաթողիկոսի ընտրութիւնը: Ահա Վրթանէսի տեղապահութեան այս երեք տարիներն էլ կարող էին դիտուել իբր Մովսէսի կաթողիկոսութեան շարունակութիւն, ըստ այդմ, այս շրջանի Հայոց կաթողիկոսների համար կ'ունենանք ահա այսպիսի տարիներ.

Մովսէս Եղիվարդեցի 551—581 (30 տարի),
Վրթանէս Քերթող (տեղապահ) 581—584 (3 տարի),
Յովհան Բագարանցի 584—610 (26 տարի),
Աբրահամ Աղբաթանեցի 607—610 (3 տարի),
Կոմիտաս Աղձեցի 610—618 (8 տարի):

Սա լաւ յարմարում է նաեւ օրացոյցի կարգադրման խնդրին: Ըստ այս ցուցակի տոմարի կարգադրումը դրուած է Մովսէսի 10-րդ տարում, որ 560 թիւն է եւ, ինչպէս վերը տեսանք, Շ-եակի գիւտի, Աղէքսանդրիայի ժողովի տարեթիւն է: Յովհան Բագարանցու կաթողիկոսութիւնն էլ սկսւում է 584-ից, եւ քանի որ Մովսէսի աթոռին՝ Դուինում այլ կաթողիկոս չկար (Վրթանէսը միայն տեղապահ էր), դա դեռ կարող էր դիտուել, իբր Մովսէսի օրօք: Ի դէպ, այս կերպ բացատրւում է եւ այն տարօրինակ իրողութիւնը, որ թէպէտ Մովսէսից յետոյ տեղապահ է եղել Վրթանէս Քերթողը, բայց Սմբատը գալով Հայաստան, կաթողիկոս է ընտրում Աբրահամին: Ըստ իմ առաջարկած ցուցակի, Վրթանէսից յետոյ կաթողիկոս է եղել (հնարաւոր է նոյնիսկ՝ նրա տեղապահութեան շրջանի վերջերում, նրա օրօք) Յովհան Բագարանցին, որին նշանակել էր Յունաց կայսր Մօրիկը: Իսկ Սմբատը եկել է Հայաստան 607-ին, երբ կար Յովհան Բագարանցի կաթողիկոսը, իսկ Վրթանէս Քերթողն էլ երեւի այլ գործի էր (ամեն դէպքում՝ տեղապահ չէր):

Այս ցուցակը (կաթողիկոսների եւ նրանց տարիների) շատ լաւ ներդաշնակում է նաեւ ժամանակի քաղաքական ակնարկների մասին մեր իմացածին: Մովսէսի մահից յետոյ, Վրթանէսի տեղապահութեան տարիներին Պարսից գահին էր Որմիզդ Դ-ը (579—590), որի ժամանակ պարսիկներն զբաղուած էին ներքին կռիւներով (մինչեւ որ զօրքն ապստամբեց Որմիզդի դէմ եւ արքայ հռչակեց Վահրամ Միհրեւանդակին)[51]: Եւ, քանի որ Յոյներն էլ Հայոց հետ արդէն երկար ժամանակ ունէին դաւանաբանական խնդիրներ, ու Հայոց կաթողիկոսի աթոռն էլ թափուր էր, Յունաց համար շատ նպաստաւոր ժամանակ էր Հայոց եկեղեցին իրենց ձեռքը վերցնելու: Այնպէս որ, շատ հաւանական է, հէնց այս ժամանակ, Մօրիկը, օգտուելով առիթից, Վրթանէսի տեղապահութեան օրօք, կաթողիկոս է դնում Յովհանին: Դրանով եւ խափանում է նոր կաթողիկոս ընտրելու գործը: Աւարտւում է եւ Վրթանէսի տեղապահութիւնը: Որմիզդ Դ-ի տարիներին, Մովսէս Եղիվարդեցու վերջին տարիներից էլ սկսւում է Վրաց բաժանման գործընթացը: Հե-

[51] Տե՛ս օր. Սեբէոս, էջ 73—76:

տագայում, Մորիկ կայսեր օգնութեամբ գահ է բարձրանում Որմիզդի որդի Խոսրով Բ-ը, որ այդ օգնութեան դիմաց մեծ տարածքային զիջումներ է տալիս Մորիկին: Այս շրջանում (մինչեւ Մորիկի մահը՝ 602 թ.) խօսք լինել չի կարող Պարսից կողմից Հայոց եկեղեցու հարցերին միջամտելու մասին: Պարսից եւ Յունաց հակամարտութիւնը վերսկսւում է Մորիկի ապանութիւնից յետոյ՝ 602 թուից: Հիմա արդէն Խոսրովը ինքն է միջամտում Հայ եկեղեցու գործերին. 607-ին Հայաստան է ուղարկում նախկինում Վրկանայ մարզպան Սմբատ Բագրատունուն՝ Հայոց կաթողիկոս կարգելու առաջադրանքով: Սմբատն էլ, լինելով ժամանակի ամենահեղինակաւոր Հայ ազատականը, կաթողիկոս է կարգում Աբրահամ Աղբաթանեցուն, որ Ռշտունեաց եպիսկոպոսն էր: Դրանից երեք տարի անց Յովհան Բագարանցու գերեվարութեամբ, փաստօրէն աւարտւում է Յունաց մասի առանձին կաթողիկուութիւնը եւ Յովհանի ու Աբրահամի (նոյն տարում) վախճանուելուց յետոյ դարձեալ **միակ** կաթողիկոս է դառնում Կոմիտաս Աղձեցին (փաստօրէն 610-ից): Դրանից յետոյ 629 թուին մի փորձ էլ Հերակլ կայսրն է անում (իր 19-րդ տարում) Հայ եկեղեցին կիսելու կամ յունադաւան դարձնելու, որ սակայն մնում է անարձագանգ: Այս ժամանակուայ կաթողիկոս Եզր Փառաժնակերտցին կարողանում է ընդհանուր յայտարարի գալ Հերակլի հետ՝ առանց սկզբունքային զիջումների, թէպէտ զերծ չի մնում հայ հակաքաղկեդոնականների պարսաւանքից:

Փաստօրէն, մինչեւ Մորիկի մահը 602 թ. Յովհան Բագարանցին ընկալուել է իբր **ամենայն Հայոց** կաթողիկոս (կամ գուցէ՝ մինչեւ 607-ը՝ Աբրահամի ընտրութիւնը): Ի դէպ, իրերի այդպիսի վիճակով շատ լաւ բացատրւում է նաեւ այն իրողութիւնը, որ Սմբատը իր յոյժ բարձր հեղինակութեամբ ու մեծ իշխանութեամբ հանդերձ լուրջ դժուարութեան է հանդիպում կաթողիկոսի ընտրութեան համար հայ եպիսկոպոսներին ժողովի հաւաքելու գործում: Առաջին անգամ հաւաքը փաստօրէն չի կայանում շատերի բացակայութեան պատճառով, եւ երկրորդ անգամ են ժողով հրաւիրում ու լուծում կաթողիկոսի ընտրութեան խնդիրը[52]: Բնական է, մի կաթողիկոսի առկայութեամբ դժուար պիտի լինէր բոլոր եպիսկոպոսներին ժողովել՝ այլ կաթողիկոս ընտրելու համար, առաւել եւս, որ, դատելով բոլոր պատմագիրների շրջայլ դրուատանքից, Յովհանը եղել է շատ յարգուած, պատուուած եւ անբասիր, սրբակեաց անձի համբաւ ունեցող մէկը:

Այսպիսով, տեսնում ենք, որ քննարկուող ժամանակաշրջանի համար ասա առաջարկուած ժամանակագրութիւնը (Հայոց կաթողիկոսների) լաւ յարմարում է Անանիա Ծիրակունու եւ Սեբէոսի տուեալներին, ներդաշնակ է այդ շրջանի պատմական անցուդարձի մասին մեր իմացածին: Սրա հետ ներդաշնակ են նաեւ Սեբէոսից յետոյ եղած պատմագիրների (Յովհ. կաթողիկոսի, Ասողիկի, Ուխտանէսի, Սամ. Անեցու եւ շատ այլոց) տուեալների մի պատկառելի մասը: Անշուշտ, այս պատմագիրների որոշ տուեալներ հակասում են առաջարկուած ժամանակագրութեանը: Բայց դա էլ պէտք է ընդունական դիտել, զի, այս հեղինակների տուած ժամանակագրութիւնները իրենք զերծ չեն ներքին անհամաձայնութիւններից, հակասութիւններից, որի մասին վերը խօսուեց (դրա մի օրինակը տեսանք Յովհ. Դրասխանակերտացու պատմութեան վրայ): Այնպէս որ, աւելորդ է այդ հակասութիւնների (առաջարկուած ժամանակագրութեան եւ ուշ շրջանի հեղինակների տուեալնե-

---

[52] Այս մասին մանրամասն տե՛ս Ուխտանէս պեսիկոպոսի պատմութեան մէջ:

ին) առանձին քննարկումը: Փորձենք բացատրել միայն, թէ ինչ կերպ կարող էր ծնուել այս ժամանակագրական խառնաշփոթը:

Ինչպէս տեսանք, Յովհան Բագարանցին կաթողիկոս է ընտրուել ոչ թէ Հայ եկեղեցու բնականոն ճանապարհով, այլ նշանակուել է Մօրիկի կողմից: Անշուշտ, սա չէր կարող դիւրութեամբ մարսուել եկեղեցու կողմից: Բացի այդ, Յովհանին դրուատելով հանդերձ, պատմագիրները չեն զլանում նշել, որ նա ընդունել է քաղկեդոնական դաւանանքը (անշուշտ, ստիպողաբար): Սա եւս ծանր փաստ է ընդդէմ այս կաթողիկոսի: Արդէն այս երկու հանգամանքը բաւարար պիտի լինէին այս կաթողիկոսի հետ կապուած թիւրիմացութիւններ ծնելու համար: Յայտնի է, օրինակ, որ Եզր Փառաժնակերտցու՝ Հերակլ կայսեր հետ հաղորդուելը պատճառ եղաւ, որ կաթողիկոսների ցուցակներում նրա անունը գրուի գլխիվայր գլխագրով[53]: Իսկ Յովհանի պարագայում վիճակն անշուշտ, աւելի «ծանր» էր: Դեռ նրա կաթողիկոսութեան օրօք իսկ ընտրուել է այլ կաթողիկոս՝ Աբրահամը, եւ Յովհանը, փաստօրէն, եղել է հակաթոռ, որ եւ նշում են շատ հեղինակներ: Այնպէս որ բոլոր հիմքերը կային Յովհանին կաթողիկոսների ընդհանուր ցուցակից դուրս ձգելու, նրա տարիները ուրիշին վերագրելու: Միեւնոյն ժամանակ նրա բարի համբաւը պիտի հիմք տար նրան այդ ցուցակում պահելու: Ահա եւ ստացւում է, որ ոմանք նրա տարիները տալիս են ուրիշի (Աբրահամին), ոմանք նրանք դնում են Աբրահամի հետ միաժամանակ (հակաթոռ) կաթողիկոս[54], ոմանք, նրան իր 26 տարիներով դնում են Աբրահամից յետոյ[55], իսկ ի վերջոյ նոր շրջանում էլ նա լրիւ արտաքսւում է Հայոց կաթողիկոսների ցուցակից[56]: Իսկ 26 տարի գահակալած կաթողիկոսի լինել-չլինելը ցուցակում, բնական է, լուրջ փոփոխութիւններ պիտի մտցնէր Հայոց կաթողիկոսների ժամանակագրութեան մէջ: Սա էլ իր հերթին, կը բերէր նրան, որ մէկի գործերը կը վերագրուէին մի ուրիշի: Մասնաւորապէս հէնց այս կերպ օրացոյցի կարգադրումը կարող էր վերագրուել Ներսէս Բագրեւանդեցուն կամ Յովհաննէս Գաբեղեանին: Կամ Խաղսմախի ճակատամարտին իր զօրաւոր աղօթքով մասնակցած կաթողիկոսը կը դառնար Ներսէսը (այնինչ այդ ճակատամարտը եղել է Վարդանի՝ 571 կամ 572 թ. ապստամբութիւնից յետոյ՝ Մովսէս Եղիվարդեցու օրօք: Պատահական չէ, որ Մովսէս կաթողիկոսը պատմագիրների կողմից որակուած է «այր աստուծոյ, սուրբ» կոչումներով:

Այսպիսով, ճշդելով Զ—Է դարերի Հայոց կաթողիկոսների ժամանակագրութիւնը, ստանում ենք այսպիսի պատկեր:

551 թ. կթողիկոս է դարձել Մովսէս Եղիվարդեցին: Նա էլ, իր կաթողիկոսութեան սկզբում ժողով է գումարել օրացոյցի հարցը լուծելու (գուցէ եւս՝ այլ հարցերի) համար:

Նրա առաջին տարում որոշուել է առանձին տոմար հիմնել, որը եւ արել է Աթանաս Տարօնացին:

Մովսէսի 10-րդ տարում՝ 560-ին Աղէքսանդրիայում կարգադրուել է միասնական տոմարի խնդիրը, ընդունուել է ՇԼԲ-պարբերաշրջանը, նոյնիսկ Հայերի համար անշարժ տոմար են կարգել, սակայն Հայոց եկեղեցին չի ընդունել դա, շարունակել է իր սկսած տարեհաշիւը, պահպանել է իր նահան-

---

[53] Մ. Օրմանեան, Հայոց եկեղեցին. Կ. Պոլիս, 1911, էջ 65:

[54] Յովհ. Դրասխանակերտցի, էջ 72—73:

[55] Սամուէլ, Անեցի, էջ 77:

[56] Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, եւ այլուր:

ջաւոր (365-օրեայ) ամսակարգը եւ Նաւասարդի մէկով սկսուող տարին, թէ-
պէտ ընդունել է ՇԼԲ բոլորակի սկզբունքները (վերադիրների, լրումների հա-
մակարգը եւն): Այսպիսով, ամբողջովին Մովսէս կաթողիկոսին է վերաբե-
րում Հայոց Մեծ թուականի հիմնումը, ինքնուրոյն ազգային տարեհաշիւի ու
տոմարի անցնելը:

Մովսէսի օրօք պիտի եղած լինի եւ սուրբ Յիզուսբուզիտի նահատակու-
թիւնը: Ի դէպ, հէնց այդպէս էլ վկայուած է նրա չարչարակից Ներսէսի կոչ-
մից: «... յառաջի ամի թուականութեան Հայոց ի կաթողիկոսութեան տր Մով-
սէսի», «յաւուր կիրակէի», որ Յայսմաւուքը դնում է փետրուար 25-ին[57]:
Փետրուար 25-ը կիրակի եղել է 552 տուին, որ իրօք Հայոց առաջին թուա-
կանն է (Աթանաս Տարօնացու սահմանածով), եւ այդ ժամանակ էլ կաթո-
ղիկոս է եղել Մովսէսը:

Մովսէսի օրօք է եղել եւ Վարդան Մամիկոնեանի ապստամբութիւնը,
Սուրէն մարզպանի սպանումը 571 թ. եւ դրան յաջորդող ճակատամարտերը
(նաեւ նշանաւոր ճակատամարտը Խաղամախի դաշտում):

581 թ., յոյժ խառն քաղաքական իրադարձութիւնների ժամանակ, վախ-
ճանում է Մովսէս Եղիվարդեցի կաթողիկոսը: Քաղաքական կացութիւնը
(հնարաւոր է Յունաց միջամտութիւնը) խոչընդոտում է բնականոն կերպով
կաթողիկոսական ընտրութիւն անցկացնելուն եւ երեք տարի տեղապահ է
մնում Վրթանէս Քերթող վարդապետը:

581-ից 584 թթ. Վրթանէսի տեղապահութիւնն է: Այս ընթացքում, օգտ-
ուելով առիթից, Կիւրիոնը Վրաց եկեղեցին բաժանում է Հայոց եկեղեցուց:
Վրթանէսի ջանքերը՝ միաւորման ուղղութեամբ մնում են ապարդիւն: Հնա-
րաւոր է եւ Յոյների միջամտութիւնը այս խնդրում:

584-ին, օգտուելով Պարսից ներքին անկայուն վիճակից եւ Հայաստա-
նում էլ տիրող անտէրութիւնից, Մօրիկ կայսրը կաթողիկոս է նշանակում
Յովհան Բագարանցուն: Թէպէտ Մօրիկի ընտրութիւնը յաջող էր եւ Յովհանը
շատ յարգուած եւ առաքինի եւ յարմար անձ էր, այդուհանդերձ նրան պարտ-
տադրուած քաղկեդոնականութիւնը թոյլ չի տալիս, որ նա կաթողիկոս նա-
նաչուի Հայոց բոլոր եպիսկոպոսների կողմից (նաեւ նրա ոչ թէ ընտրու-
թիւնը, այլ նշանակումը), եւ Մօրիկը չի կարողանում Յովհանին նստեց-
նել Դուինի կաթողիկոսարանում, այլ տեղ է ընտրում Յունահայ բաժնում՝
սահմանին մօտիկ՝ Կոտայքի Աւան գիւղում: Այսուհանդերձ Յովհանը կառուցում
է «պայծառակերտ» կաթողիկէն: Թէպէտ Յովհանը Դուինում չի նստում,
այդուհանդերձ, նրա կաթողիկոս դառնալով խստիանում է Վրթանէսի տեղա-
պահութիւնը եւ ամենայն հաւանականութեամբ, որոշ ժամանակ համայն Հա-
յոց կաթողիկոս է դիտուում Յովհան Բագարանցին:

602 թ. Մօրիկի սպանութիւնից յետոյ աւարտուում է Պարսից հանդուրժո-
ղականութիւնը Հայոց երկրում Յոյների արածների նկատմամբ, եւ Խոս-
րով Բ-ը, որ Մօրիկի օգնութեամբ էր հայրենի գահին տիրացել (591-ին, թէ-
պէտ հաշուում է 590-ից՝ Որմիզդի մահից), եւ նոյնիսկ Մօրիկի որդեգիրն
էր, ելնում է Յունաց դէմ Մօրիկի վրէժը լուծելու: Շատ հաւանական է, հէնց
այս ժամանակից էլ Յովհանի իշխանութիւնը սահմանափակուել է միայն
Հայոց երկրի յունական մասով եւ նա դիտուել է հակաթոռ:

607 թ. Խոսրով Բ-ը Հայաստան է ուղարկում Սմբատ Բագրատունուն
մեծ իշխանութեամբ եւ յանձնարարում վերականգնել կաթողիկոսութիւնը

---

[57] Յաւամաւուրք (խմբագրութեամբ Գր. Խլաթեցու) Կ. Պոլիս, 1730, էջ 390։

Պարսից մասում: Սմբատը, թէպէտ որոշ դժուարութեամբ, այդուհանդերձ յաջողում է այդ գործը. կազմակերպում է կանոնաւոր կաթողիկոսական ընտրութիւն, Ռշտունեաց եպիսկոպոս (Ռշտունիքը Պարսից մասում էր) Աբրահամ Աղբաթանեցուն ընտրում են կաթողիկոս Հայոց, ապա կառուցում է Դուինի սբ. Գրիգոր եկեղեցին (Հայերին սիրաշահելու համար Խոսրովը նոյնիսկ կարգադրում է քանդել եւ այլուր կառուցել սոյն եկեղեցու հարեւանութեամբ եղած բերդը): Ապա Սմբատը վերադառնում է Պարսկաստան՝ իր ծառայութեանը:

610-ին Պարսիկները գրաւում են Կարինը եւ ժողովրդի հետ միասին գերեւարում անդ ապաստանած ծերունի Յովհան կաթողիկոսին, տանում են Ահմատան, ուր եւ նա վախճանւում է: Նոյն տարին վախճանւում է եւ Աբրահամ Աղբաթանեցին, աթոռին մնալով 3 տարի:

610-ին կաթողիկոս է ընտրւում Կոմիտաս Աղձեցին, որով վերացւում է Աւանի կաթողիկոսական աթոռը: Հետաքրքիր է, որ հէնց Կոմիտասն էլ կառուցում է սբ. Հռիփսիմէի սքանչելի վկայարանը, որ իր յօրինուածքով համարեա կրկնում է Աւանի տաճարին, եւ կառուցուած լինելով Վաղարշապատում, Հայոց մայրաքաղաք Դուինին մօտ, շատ սիրուած սուրբի գերեզմանի վրայ, իր շուքով ու փառքով խամրեցնում, մոռացնել է տալիս Աւանի եկեղեցու փառքը, որով եւ՝ Յովհանի աթոռի յիշատակը: Ըստ այսմ հարկ է նաեւ վերանայել սբ. Հռիփսիմէի վկայարանի շինութեան տարեթիւը: Ընդունուած 618 թիւը Կոմիտասի վերջին տարին է փաստօրէն եւ քիչ հաւանական: Մինչդեռ Սեբէոսը տալիս է Խոսրովի 28-րդ տարին[58], որ կանի 617 թիւը եւ աւելի յարմար է տաճարի շինութիւնը դնել Կոմիտասի նախավերջին, եւ ոչ թե վերջին տարում (կարող էր պարզապէս չհասցնել շինութիւնը եւ կիսատ թող նել):

Անշուշտ, ժամանակագրական շատ այլ ճշդումներ էլ իր ետեւից կը բերի կաթողիկոսների տարիների այս շտկումը, որ սակայն դուրս է յօդուածիս նիւթից. դրանց ըստ հնարաւորութեան կ'անդրադառնամ այլ անգամ:

ԳՐԻԳՈՐ ԲՐՈՒՏԵԱՆ

---

[58] Սեբէոս, էջ 121: